

УДК: 316.647.5

С. Б. Капідінова

ORCID iD 0000-0002-1095-1198

СТАВЛЕННЯ І СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ ЯК ПОКАЗНИКИ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Приділено увагу двом соціально-психологічним феноменам – «ставленню» і «соціальній дистанції», що розглядаються як показники культури міжетнічних відносин, зокрема міжетнічної толерантності. На основі даних емпіричного дослідження проаналізовано особливості ставлення студентів гуманітарних і технічних спеціальностей до представників інших культур і етносів, а також типові для студентів соціальні настанови на сприйняття цих представників і взаємодію з ними. Виявлено і показано соціальні настанови студентів, що експлікуються ними в умовах інтерактивної комунікації. Наведено показники соціальної дистанції студентів щодо представників української, російської, кримськотатарської, європейської та американської етнічної культури.

Ключові слова: культура міжетнічних відносин; міжетнічна комунікація; соціальна дистанція; соціальні настанови; ставлення; толерантна/інтолерантна поведінка; толерантність.

Постановка проблеми та її актуальність.

Останнім часом у контексті помітного поширення в соціальному дискурсі міжкультурної і міжетнічної проблематики дедалі активніше точаться дискусії щодо феномену толерантності, який значною кількістю давніх мислителів і сучасних дослідників у сфері філософії, соціології, соціальної та політичної психології (серед яких – Вольтер, Е. Богардус, Г. Андреева, Є. Головаха, Н. Паніна, О. Грива, Л. Почебут, А. Скок, Г. Солдатова та інші) визнається як чинник міжетнічної культури і потужний інструмент соціальних, зокрема й міжетнічних відносин. Толерантність слугує емоційно-когнітивним регулятором соціальної, в т. ч. міжетнічної взаємодії, що виявляється на рівні експлікованих уявлень, настанов, ставлень. Виявлення цих регуляторів розширює прикладні і прогностичні можливості соціальної і політичної психології, зокрема в сфері прогнозування дій і поведінки індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів в стандартних і критичних умовах соціальної й міжетнічної комунікації. Тож у цій статті приділено увагу двом феноменам – «ставленню» і «соціальним настановам», які вважаються нами одними з показників культури міжетнічних відносин.

Мета статті – проаналізувати: 1) ставлення студентів гуманітарних і технічних спеціальностей до представників інших етнічних культур (як афективну, ставленнєву складову сформованої в них етнічної толерантності); 2) настанови студентів на сприйняття цих представників і взаємодію з ними (як когнітивну, настановленнєву складову толерантності).

Дослідження ставлення і соціальної дистанції як показників міжетнічної толерантності студентів. Емпіричне дослідження, присвячене особливостям афективних (рівень ставлень)

і когнітивних (рівень соціальних настанов) регуляторів толерантності, які характеризують якість міжетнічних відносин студентів педагогічних, психологічних і технічних спеціальностей, було здійснене протягом 2012-2014 років. Усього на всіх етапах цього дослідження було залучено 530 студентів Кримського індустріально-педагогічного університету та Київського університету імені Бориса Грінченка. Методами дослідження були фокус-групові інтерв'ю; серія опитувальників і тестів (методика «Шкала соціальної дистанції» Е. Богардуса в модифікації Л. Почебут (Почебут Л. Г., 2005); методика «Типи етнічної ідентичності» Г. Солдатової, С. Рижової (Солдатова Г., Рижова С., 1998); експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. Солдатової, Л. Шайгерової (Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., 1998); методика діагностики комунікативної толерантності В. Бойка (Бойко В. В., 1996); інтерактивні методів під загальною назвою «методи дослідження дією» (ділові і рольові ігри, групові дискусії, соціально-психологічний тренінг) та деякі інші.

Респондентам з високим і низьким рівнем толерантності пропонувалося оцінити за 5-бальною оцінною шкалою наявність у представників п'ятих етнокультурних груп (українців, росіян, кримських татар, європейців, американців) таких якостей, як: 1) агресивність, ворожість; 2) доброта, емпатія; 3) толерантність; 4) дружність; 5) готовність надавати допомогу; 6) готовність до взаємодії, співпраці; 7) авторитаризм, домінування; 8) виконавська дисципліна; 9) розум, інтелект; 10) емоційність.

У такий спосіб було з'ясовано низку відмінностей у ставленні до представників різних етнокультурних груп залежно від рівня (індексу) толерантності наших респондентів. Чи не єдине, щодо чого відмінностей не зафіксовано – це позитивне ставлення до власної етнічної групи,

яке насамперед свідчить про високий рівень етнічної ідентифікації більшості учасників дослідження, що фактично не залежить від рівня їх толерантності. Хіба що ставлення групи київських студентів до представників українського етносу назагал є одноставнішим, найпозитивнішим і найпоблажливішим і разом з цим – найменш критичним і вимогливим (порівняно із ставленням до представників інших етнічних груп), а ставлення кримських студентів (які, зауважимо, навчаються у полінаціональному вузі і серед яких – українці, росіяни та кримські татари) істотно залежить від їх етнічної належності.

Як було з'ясовано, позитивним, дружнім, некритичним і поблажливим є ставлення київських студентів з високим рівнем толерантності до європейців і американців. Практично всі вони вказували готовність до співпраці і взаємодії з тими й тими. Натомість кримські студенти з високим рівнем толерантності (на відміну від своїх інтолерантних колег по університету) на тлі загального позитивного ставлення вказували більші критичність і обережність щодо представників європейської та американської культури. Ставлення до кримських татар з боку київських студентів з високим рівнем соціальної толерантності є досить недиференційованим, але назагал позитивним і толерантним, що найскоріше пов'язано, з одного боку, з відсутністю практичного досвіду взаємодії з представниками цієї етнічної групи, а з другого – з природними толерантнісними настановами, характерними для цієї групи респондентів. Що ж до кримських студентів, то їхнє ставлення до кримським татар можна назвати усвідомлено толерантним. Найбільш агресивним, нетерпимим, інтолерантним виявилось ставлення київських студентів, у т. ч. із високим рівнем толерантності до росіян. Натомість ставлення до росіян з боку кримських студентів значно толерантніше, дружнє і позитивне.

Київські студенти з низькою толерантністю порівняно з тими, хто має високі показники толерантності, більше схильні приписувати кримським татарам такі риси характеру, як агресивність, ворожість та низка виконавська дисципліна. На відміну від них, кримські студенти, які краще знають і мають більший практичний досвід спілкування з кримськими татарами, віддають належне таким рисам їх характеру як відповідальність і виконавська дисципліна. А агресивність, ворожість, авторитарність, домінування вважаються найменш типовими рисами кримських татар порівняно з усіма іншими етнічними групами, що підлягали оцінюванню.

Ставлення кримських студентів з низьким індексом толерантності до представників всіх етнокультурних груп відрізняється від їх колег по університету, в яких діагностовано високу толерантність. Найбільш негативно вони ставляться до європейців і американців. Дещо менше, але так

само негативним є й їхнє ставлення до українців. Найменшою є різниця у ставленні цієї групи студентів до росіян, яке є стабільно позитивним.

Найменш толерантним за всіма показниками є ставлення кримських студентів з низьким і близьким до низького рівнем толерантності до американців. Американці викликають в більшості з них негативні почуття, недовіру, небажання контактувати і співпрацювати і назагал сприймаються як такі, що «не заслуговують на толерантне ставлення». Крім того, кримські студенти з низьким рівнем толерантності не надто позитивно ставляться й до українців. І якщо вони не виказують прямої агресії, то щонайменше зізнаються в недовірі до українців, недружніх почуттях до них, неготовності з ними співпрацювати і бути по відношенню до них толерантними. Найбільш толерантними в групі кримських студентів є студенти російської національності, друге місце посідають українці (однак і ті, і ті найменш толерантні щодо кримських татар), а третє – кримські татари.

Працюючи в полі толерантнісної тематики, вітчизняні соціологи і соціальні психологи впродовж останніх двох десятиріч років емпірично виявляли наявність етнічних груп, ставлення до яких є досить стабільним: до одних – позитивним, до інших – негативним. Це досліджували такі відомі науково-дослідні установи, як Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Інститут соціології НАН України (ІС НАНУ), соціальної та політичної психології НАПН України та інші. Так у всеукраїнських моніторингах ІС НАНУ і КМІСу було зафіксовано: 1) високі показники толерантності до росіян, що обраховувалися саме у вимірі ставлення до них, які залишалися стабільно позитивними впродовж 1994-2010 рр.; 2) стабільно високий рівень ізоляції таких етнічних груп, як кримські татари, грузини, молдовани, азербайджанці та деякі інші; 3) стрімку зміну ситуації, починаючи з 2011 р. (так ще в лютому 2010 р. 96% населення країни декларувало найвищу толерантність і найпозитивніше ставлення до україномовних українців, 94% – до російськомовних українців, 85% – до росіян; для порівняння: 38% – до німців і 35% – до американців).

У фаховій літературі представлені й дослідження інших (Amy L. R., Amy L., Constantine M. G., 2007), у т. ч. й вітчизняних авторів (Коростеліна К. В., 1998). Так, за даними К. В. Коростеліної, в українців, росіян і кримських татар сформовані стереотипні уявлення і настанови одне щодо одного, третина яких – негативні. Очікування слов'ян з приводу ставлення до них татар переважно негативні. Вони відзначають агресивність, грубість і невихованість татар, не схвалюють того, що кримські татари вважають Крим своєю Батьківщиною і через це розпалюють етнічну ворожнечу, а також ображаються за

те, що кримські татари ставляться до них як до загартників, ворогів, винних у депортації, тощо. Натомість кримські татари вважають слов'ян нахабними, невихованими, легковажними, п'яницями, що не мають родинних традицій, не дотримуються даного слова і т. д. Отже, відносини між кримськими татарами і слов'янами у Криму віддавна мають здебільшого негативний характер, їм бракує щирості, довіри, взаємоповаги, визнання цінності одне одного. Негативні очікування одне від одного провокують негативну поведінку і «пророцтвом, яке збувається».

Одним з ефективних регуляторів кількості і якості соціальних контактів та актів соціальної взаємодії є соціальна дистанція – феномен, який має ознаки соціальної настанови на встановлення контактів і комунікацію. Цей показник вимірювався за допомогою «Шкали соціальної дистанції» Е. Богардуса (Bogardus E., 1933), яка, як широко визнано науковою спільною, має надзвичайно високу діагностичну і прогностичну цінність. Вона є менш чутливою до природного прагнення респондентів гарно виглядати і давати соціально прийнятні відповіді, а отже, дає змогу діагностувати те, що ми називаємо «істинною» толерантністю (такою, що має більш виражену поведінкову складову і, за даними попередніх якісних досліджень, є більш характерною для студентів технічних спеціальностей порів-

няно із майбутніми педагогами), яка, як зазначалося раніше, істотно відрізняється від толерантності уявної, умоглядної, декларованої, яку, навпаки, значно активніше декларують студенти гуманітарних (насамперед – педагогічних) спеціальностей порівняно із студентами технічних спеціальностей.

Отримані за допомогою шкали Богардуса у модифікації Л. Г. Почебут (Почебут Л. Г., 2005) дані репрезентують суб'єктивні соціальні дистанції, існуючі в суб'єктивних картинах світу студентів щодо представників різних етнокультурних груп і дають підстави стверджувати, що: 1) найбільшою серед трьох основних етнокультурних спільнот Криму є соціальна дистанція кримських студентів щодо українців (це підтверджують дані попередніх «якісних» досліджень, де зазначалося, що українці не шанують кримських татар як корінний народ Криму, не поважають їх традиції тощо); 2) індекси соціальної дистанції студентів технічних спеціальностей щодо росіян, українців і кримських татар позитивніші порівняно з студентами-гуманітаріями (крім соціальної дистанції педагогів і філологів щодо кримських татар); 3) особливо велика соціальна дистанція, а надто у педагогів, існує щодо національних меншин, особливо азербайджанців (причому найнетолерантнішими до азербайджанців виявилися студенти технічних спеціальностей) (див. таблицю 1):

Таблиця 1

Загальні показники соціальної дистанції студентів різних спеціальностей

№	Оцінювана національність	Студенти гуманітарних спеціальностей			Студенти технічних спеціальностей			
		ПО	I курс	V курс	I курс	V курс	I курс	
1.	Росіяни	1,34	1,857	0,868	0,167	1,571	1,158	1,188
2.	Українці	0,11	0,619	0,316	-0,08	0,762	0,053	0,875
3.	Кримські татари	1,27	1,619	2,0	3,0	1,476	1,842	2,375
4.	Татари	-0,57	-0,43	-0,47	-1,25	0,048	0,579	0,5
5.	Арм'яни	-1,07	-0,62	-1,18	-1,83	-1,14	-1,37	-0,06
6.	Греки	-1,43	-1,1	-1,26	-1,5	-0,57	-0,84	0,063
7.	Азербайджанці	-1,95	-1,19	-1,53	-1,17	-2,14	-1,53	0,813

* Скорочені назви спеціальностей: ПО – початкова освіта, ПП – практична психологія, Філ. – філологія, КТФ – кримсько-татарська філологія; ТН(І) – трудове навчання (інженерний факультет), МКТШ – макетування і технологія швейного виробництва, ЕРА – експлуатація і ремонт автомобілів.

** Курсивом відзначено значення вищі за -0,626, які означають небажання бачити представників даної національності в своїй країні, тобто з інтолерантністю.

Крім того, за даними «Шкали соціальної дистанції»: 1) толерантність студентів має «об'єктний» характер, тобто вона (і насамперед на поведінковому рівні) істотно залежить від того, на який соціальний об'єкт вона спрямована; 2) хлопці вочевидь толерантніші за дівчат; 3) толерантність студентів гуманітарних (насамперед – педагогічних) спеціальностей дещо відрізняється від толерантності студентів технічних спеціальностей (у перших вона має переважно декларативний і соціально демонстрований харак-

тер, а в других – детермінована соціальними й етнічними стереотипами і має переважно практичний, дієвий характер. Отже, згідно з цими даними (які цілком узгоджуються з даними «якісного» етапу діагностики), майбутні фахівці технічного напрямку є вочевидь толерантнішими, ніж майбутні педагогічні працівники (вчителі початкової школи та знавці філології, в т.ч. кримсько-татарської) і навіть ніж майбутні практичні психологи, чий фах за визначенням вимагає від них бути толерантними, а саме – фасилітативними, медіативними,

розуміючими, приймаючими будь-яку «іншість» (якщо вона не завдає болю і шкоди іншим людям). Практичні психологи посідають проміжну позицію між толерантними практично до всіх «технарями» і нетолерантними до всіх педагогів (учителів початкової школи і філологів).

Висновки:

1. Ставлення є важливим показником, за яким можна виявляти міру толерантності особи і прогнозувати стиль її поведінки щодо представників різних культур і етносів. Воно виявляється в приписуванні останнім певних добре впізнаних і прийнятних (на рівні «здорового глузду») соціальних стереотипів та особистісних якостей, а також у вибудовуванні соціальної дистанції щодо представників різних культур і етносів.

2. За даними «Шкали соціальної дистанції» Е. Богардуса:

- найбільш толерантними в групі кримських студентів є студенти російської національності,

друге місце посідають українці (однак і ті, і ті найменш толерантні щодо кримських татар), а третє – кримські татари;

- особливо великою є соціальна дистанція студентів, а надто – педагогів, по відношенню до національних меншин, особливо азербайджанців (причому найбільш не толерантними до азербайджанців виявилися студенти технічних спеціальностей);

- індекси соціальної дистанції студентів технічних спеціальностей щодо росіян, українців і кримських татар є позитивнішими порівняно з студентами-гуманітаріями;

- майбутні фахівці технічного напрямку вочевидь толерантніші, ніж майбутні педагоги і навіть ніж майбутні практичні психологи, які посідають проміжну позицію між толерантними практично до всіх майбутніми технічними працівниками і нетолерантними до всіх майбутніми працівниками освіти – учителями початкової школи і філологами.

Література

1. **Бойко В. В.** Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
2. **Коростелина К. В.** Психодиагностика межэтнических отношений : опыт эмпирического исследования (на примере крымско-татарского и славянского этносов) / К. В. Коростелина. – Симферополь: СГУ, 1998. – 138 с.
3. **Почебут Л. Г.** Взаимопонимание культур : методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности : учеб. пособ. / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2005. – 235 с.
4. **Психологическая помощь мигрантам:** травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2002. – 479 с.
5. **Солдатова Г. У.** Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с.
6. **Amy L. Reynolds, Amy L., Constantine Madonna G.** (2007). Cultural Adjustment Difficulties and Career Development of International College Students. *Journal of Career Assessment* 08/2007; 15(3). DOI:10.1177/1069072707301218.
7. **Bogardus E. S.** A Social Distance Scale / Bogardus E. S. // *Sociology and Social Research University of Southern California* . – 1933. – Vol.17. – P. 265-271.

Капидинова С. Б. ОТНОШЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ ДИСТАНЦИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Уделено внимание двум социально-психологическим феноменам – «отношению» и «социальным установкам», которые рассматриваются как показатели культуры межэтнических взаимоотношений. На основе данных эмпирического исследования проанализированы особенности отношения студентов гуманитарных и технических специальностей к представителям других культур и этносов, а также типичные для них социальные установки на восприятие этих представителей и взаимодействие с ними. Выявлены социальные установки студентов, эксплицируемые в ситуациях интерактивной коммуникации. Приведены показатели социальной дистанции, выстроенной студентами по отношению к представителям украинской, российской, крымскотатарской, европейской и американской этнической культуры.

Ключевые слова: культура межэтнических взаимоотношений; межэтническая коммуникация; социальная дистанция; социальные установки; толерантное/интолерантное поведение; толерантность.

Kapidinova S. RELATIONS AND SOCIAL DISTANCE AS INDICATORS OF INTERETHNIC TOLERANCE OF STUDENTS

The article presents the results of an empirical research of students' ideas about the phenomenon of tolerance as a tool of social communication. It is shown that the students' inter-ethnic tolerance is represented in three forms: as declared, as demonstrated, as true tolerance and the indexes of distance between declared tolerance and true tolerance of pedagogical specialties are significantly bigger than these indexes of students of psychology and students of engi-

neer specialties. An ethnic identity and value orientations of students as indicators of culture of interethnic relations are analyzed.

The article is focused on two social-psychological phenomena – «relation» and «social distance», which are regarded as indicators of the culture of interethnic relations. On the basis of empirical studies the characteristics of humanist and engineering students' attitudes towards representatives of other cultures and ethnic groups have been analyzed, as well as their typical attitudes on perception of these representatives and the interaction with them. The attitudes of students are revealed, explicable in situations of interactive communication. The indexes of social distance are given, built by students in relation to the representatives of Ukrainian, Russian, Crimean Tatar, European and American ethnic cultures.

Key words: interethnic communication; social distance; social settings; the culture of interethnic relations; tolerance; tolerant / intolerant behaviour.

Рецензенти

Казміренко В. П. – д. психол. н., проф.,
Петрунько О. В. – д. психол. н., ст. наук. співроб.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2015

Прийнято до друку 28.05.2015

УДК: 37.018.5:005.32

С. І. Редько

ORCID iD 0000-0002-6903-2452

А. Г. Панченко

ORCID iD 0000-0002-4757-0583

ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ЧИННИКА УСПІХУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Обґрунтовано актуальність забезпечення мотивації педагогічних працівників в умовах оновлення та розвитку сучасного загальноосвітнього навчального закладу. Досліджено мотиваційні джерела діяльності педагогічних працівників закладів освіти та подано результати діагностики. Основний наголос зроблено на тому, що мотивованих до праці в загальноосвітньому навчальному закладі педагогічних працівників найчастіше відрізняє прагнення не тільки до підвищення результативності своєї педагогічної діяльності, саморозвитку та самореалізації, але й бажання бути причетними до успіху навчального закладу в цілому.

Ключові слова: внутрішня мотивація; зовнішня мотивація; інтегративна мотивація; мотиваційні джерела; успіх навчального закладу; чинники успіху.

Вступ. На сучасному етапі свого розвитку українське суспільство переживає потужні глобалізаційні процеси, швидко змінюються умови життя, переосмислюються ціннісні орієнтири і стратегії людського буття. Нові виклики вимагають оновлення освітньої системи, її подальше вдосконалення. Сучасний ринок освітніх послуг в Україні динамічно розвивається, що зумовлено зростанням ролі інформації та комунікацій у сучасному світі, реформуванням системи освіти України, посиленням конкуренції серед навчальних закладів, активізацією їх інноваційної діяльності. Провідними принципами сучасної системи освіти стали принципи людиноцентризму, гуманізації освіти, демократизації. У такій ситуації одним із пріоритетних напрямів освітньої політики загальноосвітнього навчального закладу є ство-

рення такої системи надання освітніх послуг, в основі якої – підвищення якості освіти через створення і використання нових форм взаємодії між всіма учасниками навчально-виховного процесу, що забезпечує його успіх. Тому якісне управління загальноосвітнім навчальним закладом, забезпечення його конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг потребує від керівника не лише професійних знань, але й вмінь швидко реагувати на зміни, що відбуваються, вести за собою педагогічний колектив, бути лідером, мотивувати вчителів до якісної самовідданої діяльності, розуміти їх потреби та мотиваційні настанови і порівнювати їх з досягненням цілей навчального закладу.

Дослідженню проблеми мотивації працівників освітньої галузі присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, а саме: Л. Карамуш-